

Gabriela RADU
(Universitatea de Vest
din Timișoara)

**Imagini marine și maritime
în *Ekthesis*-ul Diaconului Agapet**

Abstract: (Marine and Maritime Imagery in the *Ekthesis* of Agapetus Diaconus) The *paraenesis* written by Deacon Agapetus, around 530 A.D., along with other specific works of Byzantine Literature, is part of a larger historical and cultural process. This sort of writing that belongs to advice literature, is liable to different ways of interpretation. The sea, a vital element in ancient Greek culture, generated a sea imagery. Classical images are transmitted in Byzantine culture, so it is not surprising that marine and maritime elements such as "sea", "storm", "rudder", "port", "ship", etc. are stylistically revalued in Byzantine didactic and ecclesiastical texts. In this paper, we propose an analysis of the marine and maritime images existing in the *Ekthesis* Deacon Agapetus, "the heir of a past that created literary models, to which he must adhere in the most loyal and ingenious way."

Keywords: *paraenesis, sea imagery, maritime, Byzantine, translation.*

Rezumat: Pareneza scrisă de Diaconul Agapet, în jurul anului 530 d.Hr., aparține literaturii de povățuire și, având în vedere specificul acestui tip de literatură, este supusă unor moduri diferite de interpretare. Marea, un element vital în cultura antică greacă a generat un vast imaginar marin. Imaginile clasice sunt transmise în cultura bizantină, astfel încât nu surprinde faptul că, elemente marine și maritime ca „mare”, „furtună”, „cârmă”, „port”, „corabie” etc. sunt revalorizate stilistic în textele didactice și eclesiastice bizantine. În această lucrare, propunem o analiză a imaginilor marine și maritime existente în *Ekthesis*-ul Diaconului Agapet, «moștenitorul unui trecut care a creat modele literare, la care el trebuie să adere în modul cel mai loial și ingenios».

Cuvinte-cheie: *pareneză, imaginar marin, maritim, bizantin, traducere.*

În tratatul Diaconului Agapet, Ἐκθεσις Κεφαλαίων Παρανετικῶν, σχεδιασθεῖσα παρὰ ΑΓΑΠΗΤΟΥ Διακόνου τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, Πρὸς Βασιλέα ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ¹, alcătuit dintr-o serie de șaptezeci și două de capitole de sfaturi adresate împăratului Iustinian (ca. 527) sunt prezentate îndatoririle morale, politice și religioase pe care trebuie să le îndeplinească un conducător. Ca în majoritatea scrierilor parenetice, și în acest text, Agapet urmărește expunerea unui model și, simultan, a unui antimodel monarhic pe care împăratul trebuie să-l imite și, respectiv, să-l evite. Dintre cele două tipuri de literatură de sfătuire², cea

¹ *Patrologia Graeca* 86a.1164-1186 (*Expunerea capitolelor de sfaturi alcătuite de Agapet, Diacon al Preasfintei Mărite Biserici a lui Dumnezeu către împăratul Iustinian*).

² N. Ș. Tanașoca clasifică literatura de sfătuire sau de povățuire astfel: pareneze care au ca temă „împărăția” și culegeri de „apoftegme formulate concis”, adică sfaturi și îndemnuri structurate în capitole, alcătuite în

de tip practic, vizând problemele interne sau externe ale statului și cea alcătuită din *κεφαλαιαι*, adică dintro suită de paragrafe în care sunt expuse teme morale și religioase, celui de-al doilea tip îi aparține textul lui Agapet. Structurat în fragmente alcătuite din doar câteva rânduri, destinat publicării, cu un pronunțat caracter propagandistic, scris într-o manieră retorică din care nu lipsește emfaza, textul lui Agapet are o structură iscusit elaborată și, nu în ultimul rând, o formă accesibilă care i-a asigurat popularitatea mult timp.

‘Byzantine literature as a whole is not a great literature [...]. Yet as a mirror of a Byzantine civilization this literature can claim permanent significance. It is not on purely aesthetic or literary standards that it must be judged [...]. The Byzantine writers can never forget that they are the heirs of a great past which has created the literary moulds to which they must to the best of their ability loyally adhere.’ (Marshall 1948 : 221). Într-adevăr, nici culegerea de sfaturi a Diaconului Agapet nu poate fi judecată dintr-o perspectivă strict literară sau estetică, ci trebuie apreciată ca un important element constitutiv al universului bizantin.

O temă clasică așa cum este tema mării, imaginile marine și/sau maritime clasice, fecunditatea terminologică pe care-o aflăm încă din primele opere ale literaturii antice grecești au fost valorificate și reinterpretate de Agapet, ca elemente importante din moștenirea culturală antică.

Pentru scriitorul bizantin, temele și simbolurile marine și maritime au continuat să fie relevante, nu numai fiindcă, așa cum am menționat deja, acesta era moștenitorul culturii clasice, ci, mai ales fiindcă acesta era locuitorul unui imperiu, Imperiul Roman de Răsărit care constituia o thalassocrație, o putere maritimă care controla Marea Marmara, Marea Egee și Marea Mediterană până în secolul al VI-lea, chiar Constantinopolul aflându-se la intersecția a două mari drumuri comerciale maritime: drumul vertical care unea bazinul pontic prin Marea Marmara și Marea Egee de Marea Mediterană, iar celălalt, în sudul Mării Negre.

Prin urmare, și în imperiul bizantin, realitatea geografică a continuat să dețină un rol însemnat, prosperitatea acestuia fiind în mare măsură generată de comerțul maritim și de activitatea comercială. Acest lucru i-a stimulat pe scriitorii bizantini să cultive temele și imagistica marină și maritimă care acoperea această realitate. Nu doar dependența neîntreruptă de mare a contribuit la păstrarea și valorificarea temelor și imaginilor maritime clasice în literatură, ci, mai ales faptul că bizantinii se socoteau moștenitorii tradiției culturale antice, așa cum am menționat deja. Ca atare, aceștia au continuat să le folosească: popularitatea metaforelor marine și maritime s-a menținut, simbolismul marin și maritim a devenit o parte integrantă a gândirii bizantine, imaginile marine și maritime au fost folosite din plin în discursul politic, în poezie și în lucrările parenetice.

așa fel încât să poată fi obținut un acrostih cu semnătura autorului și numele destinatarului. Vezi *Creație și tradiție literară bizantină: studii și texte*, Editura UNARTE, București, 2009, p. 147.

În culegerea de sfaturi adresată împăratului Iustinian, Agapet Diaconul a alcătuit un model monarhic care poate fi analizat din (cel puțin) trei perspective: prezența toposurilor, lista de virtuți/vicii și tipul de reprezentare simbolică a împăratului propus de autor. Aceasta din urmă oferă prilejul de a identifica în textul lui Agapet tema marină și maritimă și simbolismul marin și maritim. Se observă că, deși poziția dominantă în taxonomia acestuia o ocupă reprezentarea, predilectă în literatura de gen de mai târziu, a *împăratului-binefăcător* (*εὐεργέτης*), acesteia adaugându-i-se, cu o pondere considerabil mai mică, imaginea *împăratului-filozof* și a *împăratului-legislator*, totuși un loc privilegiat îl ocupă ipostaza *conducătorului – cărmaci*. Reprezentarea *împăratului – cărmaci* (*βασιλεύς κυβερνήτης*), antrenează alt grup simbolico-semantic, *statul – corabia*. Aceasta metaforă nu este nici nouă, nici originală, însă prin folosirea ei, Agapet se asigură că publicul căruia îi era adresat textul, o va recunoaște la nivel simbolic.

Chiar de la început, într-un singur capitol, al doilea, regăsim aproape toți termenii și imaginile la care ne-am referit anterior:

Ὡς κυβερνήτης ἀγρυπνεῖ διὰ παντός, ὁ τοῦ βασιλέως πολυόμματος νοῦς, διακατέχων ἀσφαλῶς τῆς εὐνομίας τοὺς οἴακας, καὶ ἀπωθούμενος ἰσχυρῶς τῆς ἀνομίας τοὺς ῥύακας, ἵνα τὸ σκάφος τῆς παγκοσμίου πολιτείας μὴ περιπίπτῃ, κύμασιν ἀδικίας. (Cap. 2) În limba română, textul este tradus astfel: Rămâne trează de-a pururi mintea grijitoare a împăratului aidoma unui *cărmaci*, ținând fără șovăială *cârma* bunei rânduie și, din toate puterile îndepărtând *torente* fărădelegii, așa încât să nu fie zdrobită de *valurile* nedreptății *corabia cărmuirii* întregii lumi. (trad. G. Radu).

Grupurile simbolico-semantice *conducător - cărmaci, stat – corabie, viața – călătorie, dificultățile vieții – torente* etc. nu sunt noi, nici originale, dar acestea fac parte dintrun rezervor stilistic comun. Dintre cei care le-au folosit, menționez un autor pe care-l văd ca pe un liant – din perspectiva care interesează aici, - între Antichitatea târzie și Evul mediu bizantin. E vorba de Themistius (317 – c.388), retor și filosof ce nu aderase la doctrina creștină, adept al unei gândiri care promova tradiția umanismului clasic, caracterul practic al filosofiei și uniunea dintre putere și filozofie. Acesta este, după cum afirmă Nicolai N. Bolgov ‘a unique example of a humanist of the Late Antiquity who combined in himself classical education, a value system, and service to Christian emperors without regard to world views. He was a rarity in the period of the final struggle between Christianity and paganism in the late fourth century. [...] Themistius’s significance is that he was not only a court orator, but a gifted and whole-hearted humanist of the transitional period, one of the creators of cultural continuity between Antiquity and the Middle Ages.’ (Bolgov 2014: 181). Themistius i-a comparat pe împărații de bunăvoiață căroră s-a bucurat – și au fost destui: Constantius II, Iulian, Iovian, Valens, Gratian și Theodosius I -, cu *cărmaciul* iscusit care își conduce *corabia* pe *mările* furioase: Ὅπερ οὖν ἐν νηὶ κυβερνητικὴ τέχνη ἐστὶ, τοῦτο ἐν πόλει ἀρχικὴ ἀρετή. (Themistius, Εἰς Θεοδοσίον, τίς ἡ βασιλικωτάτη τῶν ἀρετῶν, 240). În traducere, Themistius spune: „Prin urmare, ceea ce înseamnă pe o *corabie* priceperea unui *cărmaci* înseamnă într-un stat, virtutea unui conducător.” (trad. G. Radu).

Sunt cel puțin trei factori care i-au făcut, și pe Themistius, și pe Agapet să preia și să valorifice potențialul metaforelor marine și maritime, doi dintre aceștia menționați mai înainte: continuarea unei tradiții literare antice, dar și contactul nemijlocit cu realitatea contemporană, căci, într-adevăr, aici mă refer la Themistius, în timpul carierei sale, acesta a fost prefect urban al Constantinopolului și, în acest rol, a cunoscut direct universul marinăresc și activitatea comercială efervescentă a orașului. Imaginile „alese” de Themistius, preluate apoi și de Agapet, reflectă așadar, nu numai respectul față de valorificarea trecutului, ci și „ancorarea” în lumea contemporană.

La fel, Libanius (c. 314 – 392), autorul unor exemplare scrieri retorice, a numeroase discursuri și scrisori a folosit frecvent tematica și imaginile maritime, comparând un împărat care ar permite ca templele să fie vandalizate sau să cadă în paragină cu cârmaciul unei nave care ar ordona marinarilor săi să-și arunce vâslele în mare sau să taie funia ancorei care le ținea în port, în timpul unei furtuni: ἄλλ’ ὁ μὲν βάλαντιον ῥίπτων εἰς τὴν θάλατταν οὐχ ὑγιαίνει οὐδ’ εἴ τις κυβερνήτης τέμνοι κάλων οὐ δεῖ τῷ πλοίῳ, καὶ ναύτην δὲ εἰ κελεύσειε τῇ θαλάττῃ τὴν κώπην ἀφείναι, δεινὰ ἂν δοκοῖ ποιεῖν· (Libanius *Oratio* 30, 43).¹

Cel de-al treilea aspect care a concurat la longevitatea temelor și a simbolisticii marine și maritime clasice rezidă în faptul că autorii bizantini le-au adaptat la spiritualitatea creștină. Așa cum Themistius și Libanius comparau Imperiul roman și conducătorii săi cu marea și căpitanii care își conduceau corăbiile prin apele furtunoase, tot așa, scriitorii creștini au adaptat simbolismul maritim clasic și politeist la doctrina creștină. Folosirea alegorică a mării, a furtunii, tema naufragiului au avut cu siguranță o semnificație teologică pentru mulți scriitorii creștini, însă trebuie spus că acestea sunt prezente și în Vechiul și Noul Testament. În *Pildele lui Solomon*, termenul apare cu înțelesul de *direcție înțeleaptă*. οἷς μὴ ὑπάρχει κυβέρνησις, πίπτουσιν ὅπερ φύλλα, σωτηρία δὲ ὑπάρχει ἐν πολλῇ βουλή. În traducere: „unde lipsește *cârmuirea*, poporul cade; izbăvirea stă în mulțimea sfetnicilor.” (*Pildele lui Solomon*, 11, 14). În *Epistola I către Corinteni a Sf. Apostol Pavel* (I, 12, 28), între feluritele daruri pe care Dumnezeu le-a făcut oamenilor este enumerat și acela al *guvernării*: αἰ οὖς μὲν ἔθετο ὁ Θεὸς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πρῶτον ἀποστόλους, δεύτερον προφήτας, τρίτον διδασκάλους, ἔπειτα δυνάμεις, εἶτα χαρίσματα ἰαμάτων, ἀντιλήψεις, κυβερνήσεις, γένη γλωσσῶν. „Și pe unii i-a pus Dumnezeu, în Biserică: întâi apostoli, al doilea prooroci, al treilea învățători; apoi pe cei ce au darul de a face minuni; apoi darurile vindecărilor, ajutorările, *cârmuirile*, felurile limbilor.” (*I Corinteni* 12, 28). Pe lângă acestea, trebuie menționat că Părinții Bisericii îl numesc pe Hristos, κυβερνήτης, adică „Cel care ține cârma” Bisericii, conducându-i pe credincioși prin furtuna vieții și a păcatului.

Așadar, aceștia sunt cei trei factori majori care explică preferința lui Agapet Diaconul pentru conservarea temei marine/maritime și a imaginărilor marin și maritim,

¹ Nu cred toți că nu este sănătos cel care își aruncă bagajul în mare? Sau dacă vreun cârmaci ar tăia funiile care sunt de folos corabiei, sau dacă i-ar porunci unui marinar să-și arunce vâsla, ai socoti că este un lucru lipsit de sens? (trad. G. Radu).

pentru păstrarea identității consacrate într-o cultură antică de referință, nu doar pentru urmașii de limbă ai acesteia, ci pentru o lume întreagă. În *Capitolele de sfaturi* ale lui Agapet sunt evocate aproape toate aceste imagini: împăratul - *κυβερνήτης*, conducerea imperiului comparată cu iscusința cărmaciului/căpitanului, imperiul cu o corabie, viața cu o călătorie pe marea furtunoasă etc.

Explorând textul lui Agapet nu descoperim teritorii noi sau necunoscute, textele aparținând literaturii de sfătuire fiind alcătuite pe baza unui set de trăsături comune, ușor identificabile, care pot fi aflate în cele mai multe lucrări bizantine aparținând acestui gen care urmează tradiția gnomico-sapientțială căci, așa cum arăta Nicolae-Șerban Tanașoca, „cuvântările parenetice și encomiastice reprezintă mai mult decât mostre de literatură ori de retorică. Ele sunt componente esențiale ale «liturghiei imperiale», ale aceluși spectacol desfășurat după un scenariu savant întocmit, ce însoțește aparițiile în public ale monarhului, spectacol menit să dezvăluie participanților, prin rituri și simboluri, prin cuvinte și gesturi, prin aclamații, piese de vestimentație și însemne măreția puterii imperiale, originea ei divină, semnificația politică și religioasă a actelor împăratului”. (Tanașoca, 2009: 143.)

Cel mai reprezentativ fragment pentru a proba existența temei maritime și a metaforelor marine și maritime îl constituie capitolul al II-lea dintre cele șaptezeci de capitole de sfătuire. *Ὡς κυβερνήτης ἀγρυπνεῖ διὰ παντός, ὁ τοῦ βασιλέως πολυόμματος νοῦς, διακατέχων ἀσφαλῶς τῆς εὐνομίας τοὺς οἴακας, καί ἀπωθούμενος ἰσχυρῶς τῆς ἀνομίας τοὺς ρύακας, ἵνα τὸ σκάφος τῆς παγκοσμίου πολιτείας μὴ περιπίπτῃ, κύμασιν ἀδικίας.* (Cap.2) / Rămâne trează de-a pururi mintea grijitoare a împăratului aidoma unui cărmaci, ținând fără șovăială cărma bunei rânduiei și, din toate puterile îndepărtând *torente* fărădelegii, așa încât să nu fie zdrobită de *valurile* nedreptății *corabia cărmuirii* întregii lumi.

Așa cum am menționat deja, în acest capitol sunt prezente cele mai importante imagini din universul marin și maritim: statul reprezentat ca o corabie pe care o conduce împăratul reprezentat ca un cărmaci grijuliu care ține fără șovăială cărma – din nou, o metaforă maritimă. Întâlnirea acestor *topoi* concură la configurarea imaginii împăratului nedormit, în permanență treaz pentru binele comun, o imagine folosită pe scară largă de propaganda iustiniană. Chiar dacă metaforele amintite sunt banale, totuși e remarcabilă folosirea paralelismului semantic al sintagmelor nominale *τῆς εὐνομίας τοὺς οἴακας* versus *τῆς ἀνομίας τοὺς ρύακας* (*cărma* bunei rânduiei versus *torente* fărădelegii), metafore contrapuse pentru a evidenția rolul providențial al împăratului - cărmaci.

Ὡσπερ ἐπὶ τῶν πλεόντων, ὅταν μὲν ὁ ναύτης σφαλῆ, μικρὰν φέρει τοῖς συμπλέουσι βλάβην, ὅταν δὲ αὐτὸς ὁ κυβερνήτης, παντὸς ἐργάζεται τοῦ πλοίου ἀπώλειαν, οὕτω καὶ ἐν ταῖς πόλεσιν, ἂν μὲν τις τῶν ἀρχομένων ἀμάρτη, οὐ τὸ κοινὸν τοσοῦτον, ὅσον ἑαυτὸν ἀδικεῖ· ἂν δὲ αὐτὸς ὁ ἄρχων, πάσης ἐργάζεται τῆς πολιτείας τὴν βλάβην. Ὡς οὖν μεγάλας ὑφέξων εὐθύνας, εἴ τί παρίδοι τῶν δεόντων, μετὰ πολλῆς ἀκριβείας καὶ λεγέτω πάντα καὶ πραττέτω. (Cap.10) / Iscă o neînsemnată pagubă acelora care călătoresc laolaltă, dacă greșește *marinarul*, însă, dacă dă greș *cărmaciul*,

pricinuieste pieirea întregii *corăbii*. Tot așa se petrec lucrurile și în ce privește statele: dacă vreunul dintre supuși greșește, își face rău mai degrabă sieși decât semenilor săi, dacă însă greșește însuși domnitorul, atunci pricinuieste nenorocire întregii țări. Ca unul care vei da mare socoteală, dacă vei trece cu vederea vreuna dintre îndatoriri, cu multă grijă rostește-le și făptuiește-le pe toate. (trad. G. Radu) Dacă în Capitolul 2, împăratul era reprezentat ca un *cârmaci* în relație cu statul, în Capitolul 10 e prezentă o analogie între fatalitatea conduitei cârmaciului pentru marinari – o altă metaforă maritimă pentru supușii din Imperiu –, și rolul domnitorului în viața supușilor săi.

Cunoașterea profundă a patrimoniului patrisitic de către Agapet este probată și în ultimul capitol oferit spre exemplificare prin existența următoarei imagini maritime: corabia ca simbol al existenței umane care străbate marea – metaforă a vieții pământești –, pentru a ajunge, în cele din urmă, „acolo unde trebuie să i se sfârșească călătoria”. Este aici prezentă reprezentarea par/curgerii unui destin de la care nici măcar împăratul nu se poate sustrage. Νηὸς ποντοπορούσης μιμεῖται διάβασιν ἢ βραχυτελῆς τοῦ παρόντος βίου κατάστασις ἡμᾶς τοὺς αὐτῆς πλωτῆρας λανθάνουσα καὶ κατὰ μικρὸν παρασύρουσα δρόμον καὶ πρὸς τὸ ἴδιον ἐκάστου παραπέμπουσα τέλος. εἰ τοίνυν ταῦθ' οὕτως ἔχει, παραδράμωμεν τὰ παρατρέχοντα τοῦ κόσμου πράγματα καὶ προσδράμωμεν τοῖς εἰς αἰῶνας αἰῶνων μένουσιν. (Cap. 50).

Textul Diaconului Agapet, din care am selectat doar fragmentele care conțin imaginii aparținând universului marin și maritim, inaugurează o nouă fază în dezvoltarea genului literar al *speculum principis* bizantin. În secolele următoare, în tradiția amintită, numeroși autori bizantini vor cultiva acest tip de literatură: Vasile I Macedoneanul (867-886), autorul unei importante pareneze bizantine¹, Katakalon Kekaumenos (sec. al XI-lea), autorul unei culegeri de sfaturi și povestiri adresate urmașilor săi, incluzând o parte intitulată *Sfaturi către împărat*², Teofilact, arhiepiscopul Ohridei (1090-1108) care, în timp ce era tutor al lui Constantin Dukas, fiul împăratului Mihail al VII-lea Dukas, scrie tratatul “Educația prinților” (*Paideia basilike*)³, Nichifor Blemmydes (1197-1272), reprezentant al umanismului niceean de după căderea Constantinopolului sub latini, autorul unei lucrări⁴ cuprinzând sfaturi adresate viitorului împărat Teodor al II-lea Laskaris, Toma Magistrul (cca 1270-1325) care adresează o culegere de povește lui Constantin Paleologul, discipolul său, și Împăratul Manuel al II-lea Paleologul (1391-1425), autorul unei îndrumar împărătesc, Βασιλέως ἀρετή, adresat fiului său, viitorului împărat Ioan al VIII-lea Paleologul.

¹ Vezi *Ale împăratului romeilor Vasile LXVI capitole povățuitoare pentru fiul său Leon*, traducere în română din greacă de Prof. Dr. Nicolae-Șerban Tanașoca, în *Creație și tradiție literară...*, pp. 214-235.

² Gabriela Bistriceanu (Radu), “Kekaumenos, Sfaturi către Împărat”, în *Altarul Banatului – Revista Arhiepiscopiei Timișoarei, Episcopiei Aradului și Episcopiei Caransebeșului*, Anul VIII (XLVII), serie nouă, nr. 10 – 12, octombrie – decembrie 1997, pp. 92 – 101, ISSN: 1220-8388.

³ PG, vol. 126, col. 257-86.

⁴ Pareneza lui Blemmydes poartă titlul *Basilikos andrias* sau *Regia statua*.

Bibliografie:

- Bachelard, Gaston, *Apa și visele, Eseu despre imaginația materiei*.
- Beck, Hans-Georg. 2012. *Istoria Bisericii Ortodoxe în Imperiul Bizantin*. Trad. Vasile Adrian Carabă, București: Nemira.
- Biblia sau Sfânta Scriptură*, 1994, Editura Institutului Biblic al Bisericii Ortodoxe Române tipărită cu purtarea de grijă a Patriarhului Teoctist, cu aprobarea Sfântului Sinod. <http://www.bibliaortodoxa.ro/>
- Brehier, Louis. 1970. *La civilisation byzantine - A. Michel*, Paris.
- Bell, Peter N. 2009. trans., *Three Political Voices from the Age of Justinian: Agapetus, "Advice to the Emperor"; "Dialogue on Political Science"; Paul the Silentiary, "Description of Hagia Sophia."* (Translated Texts for Historians, 52.) Liverpool: Liverpool University Press.
- Bolgov, N. N., *Themistius and his works in the context of cultural continuity* în *Tractus Aevorum* 1(2):175-184 DOI:10.18413/2312-3044-2014-1-2-175-184 https://www.researchgate.net/publication/320599370_Themistius_and_His_Works_in_the_Context_of_Cultural_Continuity.
- Daly, Lawrence J. 1970. *A Mandarin of Late Antiquity: The Political Life and Thought of Themistius*. Loyola University Chicago.
- Endre v. Ivanka. 2012. *Elenic și creștin în viața spirituală a Bizanțului timpuriu*. trad. Vasile Adrian Carabă, București: Nemira.
- Krumbacher, Karl. 2001. *The History of Byzantine Literature: from Justinian to the end of the Eastern Roman Empire (527-1453) (2nd ed. Munich: Beck, 1897)* Introductory sections translated by David Jenkins and David Bachrach Copyright: University of Notre Dame.
- Lemerle, Paul. 1960. *Prolégomènes à l'édition critique et commentée des <<Conseils et Récits>> de Kékaumenos – Palais des Académies*, Bruxelles.
- Libanius Oratio 30 <https://vocab.perseus.org/word-list/urn:cts:greekLit:tlg2200.tlg00430.opp-grc1/>
- Marshall, F. H.. 1948. *"Byzantine literature"* în *Bizantium, An Introduction to East Roman Civilization*, Edited by Norman H. Baynes and H. St. L. B. Moss, Oxford at the Clarendon Press.
- Runciman, Steven. 2012. *Teocrația bizantină!* trad. Vasile Adrian Carabă. București: Nemira.
- Synesius la <https://www.livius.org/sources/content/synesius/synesius-letter-134/>
- Tanașoca Nicolae-Șerban. 2009. *Creștie și tradiție literară bizantină, Studii și texte*. București: Editura Unarte.
- Tanașoca Nicolae-Șerban. 1971. *Literatura Bizanțului. Studii. Antologie, traduceri și prezentare de N.-Ș. Tanașoca*. București: Ed. Univers.
- Themistii Orationes ex codice mediolanensi emendatae a Guilielmo Dindorfi, <http://data.perseus.org/catalog/urn:cts:greekLit:tlg2001.tlg015> In GoogleBooks go to page 184b to: Εἰς Θεοδοσίον· τίς ἡ βασιλικωτάτη τῶν ἀρετῶν, Themistii Orationes ex codice mediolanensi.
- Tenace, Michelina. 2005. *Creștinismul bizantin*. trad. Al. Cistelean. Chișinău: Cartier.
- Ware, Timothy. 1997. *Istoria Bisericii Ortodoxe*, trad. Alexandra Petrea. București: Aldo Press.